

Bírálat

Tamáska Máté Örmény városépítészet Erdélyben

akadémiai doktori értekezéséről

Egy nép történetét sokféleképpen lehet megírni. Leggyakrabban a nemzet- és politikaformáló elit tevékenységét szokás ismertetni. Az eredmény ilyenkor a politikátörténet, ami persze nem feltétlenül merül ki az események leírásában. A másik megközelítés társadalomtörténeti, amely nemcsak a vezető réteg, hanem jó esetben valóban az egész nép életének leírását ígéri. E műfaj a politikátörténetnél jóval többféle módszert kínál. A művelődéstörténet címet szokták aggatni azokra az elbeszélésekre, amelyek a kultúra és a mindennapi élet vizsgálatán keresztül ismertetik egy közösség életét. A legnagyobb változatosság talán itt képzelhető el: a tudományok és művészetek bemutatásától a mindennapi élet legegyszerűbb technikáinak elemzéséig terjedhet a skála.

Tamáska Máté nem ezekből a megközelítésekből válogatott, amikor disszertációjának megírásába fogott. Ő azt a kérdést tette fel, hogy milyen épített környezetet hozott létre Erdély egyik legkisebb nemzetisége, az örménység, hogyan jött létre, hogyan alakult át, miben különbözött és miben hasonlított ez a vele együtt élők építészetéhez. Talán történeti városszociológiának nevezhetnénk ezt a műfajt. A szerző maga úgy fogalmazott, hogy „építészetszociológiai módszerekkel” elemzi a városépítészeti, amely számára egy „kulturális produktum”, vagy „kulturális-társadalmi folyamat”, nem pedig építőművészeti alkotás, (10) és a „társadalomtörténeti magyarázó elv lehetőséget teremt a kortárs művelődéstörténeti szakmunkák beemelésére” (28). Mindjárt a mű elején leszögezi, hogy csalódik, aki valami eredeti, az óhazából hozott örmény építészeti motívumok utáni nyomozást várna a disszertációtól. Azt most hagyjuk is, mit értenénk ebben az esetben óhaza alatt, sokkal fontosabb, hogy a Kárpátok gerinceinél nem jutott tovább ez a régi formavilág. (9) Az Erdélybe érkező örmények gyorsan alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz, így a szerző által vizsgált és leírt kulturális folyamat – megint Tamáska szóhasználatát idézve – az örménység beilleszkedésének majd asszimilációjának a története. (10) A mű elején meg is kapjuk ennek az asszimilációnak a frappáns, négy lépcsőben leírt összefoglalását. (11) Azért itt, mert ez lesz az alapja a későbbi elemzéseknek. Valójában azonban az erdélyi örmény asszimiláció 1918-ig megállapított négy korszaka a későbbi elemzés eredménye, az építészeti produktumok változásai jelzik ezeknek az időszakoknak a határait. Ha tehát a történelem hagyományos felosztásánál maradunk, Tamáska dolgozata társadalom- és kultúrtörténet is egyszerre.

A dolgozat négy települést vizsgál: Szamosújvárt, Erzsébetvárost, más néven Ebesfalvát, Gyergyószentmiklóst és Szépvizet. Éltek ugyan örmények máshol is Erdélyben, azonban ez az a négy hely, ahol valódi örmény kolónia jött létre, és maradt is fenn több generáción keresztül, és ez az a négy település, ahol máig láthatóan megmaradt az örmény településmag. (30) A szerző a városépítészet címet adta művének, ámbár Szépvíz soha nem volt több egy falunál. A címadás mégsem zavaró, Tamáska ugyanis többször tárgyalta a városiasodás fogalmát. A település jogi besorolásának figyelembe vétele hasznos lehet ugyan, de ez csak egy a sok tényező közül. Szamosújvár és Erzsébetváros szabad királyi városok voltak, amelyek az 1871-es közigazgatási reform után is rendezett tanácsú városnak számítottak, Gyergyószentmiklós azonban 1907-ig nagyközség volt csupán, igaz mellette sovány vígaszként használhatta az egykori mezővárosi címet is, mígnem ebben az esztendőben az egykori Gyergyó-szék székhelye is a rendezett tanácsú városok sorába lépett. Szépvíz

1871 és 1918 között mindvégig a nagyközségi státuszt élvezhette.¹ Tamáska városiasodottsági kritériumai nincsenek sem táblázatba, sem pontrendszerbe foglalva. Jobb is, a szerző ugyanis úgy szemléli a várost, ahogy a figyelmes utazó is teszi: külső megjelenés, kereskedelem és iparosodottság, az ott lakók viselkedése és életvitele, főleg azonban lakóhelye alapján.

A mű egyszerre táplálkozik a szekunder irodalomból és a saját kutatásokból. Az örményekről szóló történeti irodalom gazdag ugyan, de éppen a szerző által vizsgált kérdésben máris feltűnik, hogy a helyrajzi szemlélet mennyire hiányzott és hiányzik ma is a magyar és a román történetírásból. Még a műemlékvédelmi és a művészettörténeti munkák alkalmazták legjobban azt a megközelítést, amelyet Tamáska használt: Virgil Pop, Entz Géza, B. Nagy Margit, Iozefina Postăvaru, Vofkori György, Bogos Ernő gyűjtései és művei – hogy csak a leggyakrabban idézetteknek említsük. Rajtuk kívül Tamáska Máté természetesen a helytörténeti irodalom műveit is felhasználta. Levéltári és múzeumi kutatómunkát is végzett, ennek során végignézte az összes számba jöhető gyűjteményt. A régi térképek és a városrendezési tervek ismerete különösen sokat segített munkáját. Maga a szerző is műve egyik kiemelkedő újdonságának tekintette Szamosújvár legrégebbi térképének értelmezését, illetve Gyergyószentmiklós 1910-es kataszteri térképének felfedezését. Hasonló jelentősége volt a régi képeslapok összegyűjtésének. A történészek számára jól ismert gyűjtemények, és a történészekről kötelezően elvárható forrásfeltárás mellett Tamáska másfajta feladatot is elvégzett. Alaposan végigjárta mind a négy települést, ha lehetett, még a házakba is betért. Ennek a terepbejárásnak az eredménye az, ami dolgozatát egyedivé teszi: a saját szemmel való meggyőződés a dolgok állásáról és a biztos helyismeret. Jó szem nélkül persze a megfigyelés mit sem ér. A szerzőnek azonban jó szeme van: látta, ha nem is a fától az erdőt, de a házaktól a várost. Ennek köszönhető, hogy egy logikusan felépített, jó arányérzékkel megírt dolgozatot vehet kezébe a mű olvasója.

A doktori mű felépítése logikus: az örménység fogalmával, számának meghatározásával kezdődik a mű, majd a legjelentősebb település, Szamosújvár, az „erdélyi Ani” városfejlődésének leírása következik, ezután a települések és az őket körülvevő táj kapcsolatának, majd a településszerkezetnek, az egyes épületeknek a leírása következik, végül a városképek elemzése zárja a sort. Belső ellentmondások, ismétlések nem találhatók a disszertációban. Nyelvezete érthető, a szerző kerülte az idegen szavak halmazott használatát. A két világháború közti magyar településföldrajz művelői a magyar nyelv mesterei is voltak. Bátran alkottak szóösszetételeket, alkalmaztak metaforákat. A város és vidék fejezetben Tamáska is ezt a hagyományt folytatta, az általa használt nyelv azonban a sajátja, nem átvett kifejezéseken alapul. (89)

Tamáska dolgozatában található néhány igen csattanós megállapítás. Ezek általában rövid mondatok, amelyeket aztán hosszabb kifejtés követ. Az építészet immobil – mondja a szerző, majd hosszasan elmagyarázza, hogyan is kell értenünk ezt. A szokások, a nyelv akár évszázadokig elkísérhetik a betelepülőket, az építészetet azonban a táj és annak adottságai határozza meg. Ez az oka, hogy nem látjuk az „örmény stílust” Erdélyben. Igen találó a magyarországi németekkel való összehasonlítás: a 18. századi német beköltözők megpróbálkoztak ugyan a Fachwerk adaptálásával, de gyorsan felhagytak vele. (81) A vasút nem általában industrializál – írja a városhálózati részben, majd kifejti, hogy a vasút kiépítése csak a centrumok iparát segíti, a perifériákét éppenséggel elsorvasztja. Ezt látjuk Erzsébetváros és Szamosújvár esetében is. Nem csak ez a kijelentés találó, ez a fejezet általában is a

¹ 1871. évi XVIII. tc.; A magyar szent korona országainak helységnévtára. Bp. 1882.; Garda Dezső: Vásárjog, mezővárosi státus és városjog Gyergyószentmiklós történetében. Az Orel korszak. In A mezővárostól a rendezett tanácsú városig. Szerk.: Garda Dezső, Csíkszereda, 2011. 209.

magyar várostörténet legjobbjai közé emeli a művet. (96) A centrum meghódítása – ez egy kisebb fejezetcím. Azt a jelenséget írja le, hogy az eredetileg a lakott helyen kívül létrejött örmény telepek, hogyan váltak a település központjává. (101) Az örmény város a 20. század elejére történeti fogalommal vált – szögezi le a szerző. És valóban, az örmények felszívódtak a magyarságban, a nem örmények mind a négy településen túlsúlyba jutottak, és az új fejlődés motorjaivá az ő lakóhelyeik váltak. Az egykori múlt megszépítő emlegetésén és a templomon kívül alig maradt valami, ami az örmény jelleget megőrizte volna. (115) A főutca a főtérrel ellentétben állandó mozgásra inspirál – olvashatjuk a mű végén, majd részletesen kifejti, hogy az egykori főterek főutcává válása hogyan szüntette meg az örmény lakosságú tér zártságát, hogyan segítette a település többnemzetiségűvé válását, majd nagyon gyorsan az örmények asszimilációját. (166)

Az említett öt esetben elsőre a nyelvi lelemény ragadta meg a bírálót. Vannak a dolgozatnak azonban olyan megállapításai, melyek tartalmuk miatt fontosak. A disszerens az értekezés téziseiben számba vette a dolgozat új megállapításait, így azokat itt most felesleges tételesen felsorolni. Néhány különösen jól sikerült részt mégis ki kell emelni.

Ilyen az örmény és a görög énkép összehasonlítása, az örmény és a görög identitástudat összevetése. Mindkettő a keleti kereszténységhez tartozik, mindkettő tökéletesen asszimilálódott, és mindkettőben csak az egyház maradt meg az identitás hordozójaként. (40) Szamosújvár térszerkezetének, az organikus déli és a tervezett északi résznek a megkülönböztetése nagyon jól sikerült, akárcsak a Salamon-templom gótikus szpóliájának értelmezése. (67, 68) Fontos a gótika és a reneszánsz továbbélésének kiemelése a mégoly látszólagosan egységes barokk városban is, mint Szamosújvár. (104, 121) A szentmikósi és a szépvízi kerített templomok összevetése a székely erődtemplomokkal meggyőző, akárcsak az újkori kerített templomok tágabb kontextusba helyezése, a Duna-menti kerített szerb templomokkal való összehasonlítása. (123-124)

A disszertáció hivatkozási rendszere egyértelmű, a szerző a szövegben is rendszeresen említi az általa használt szerzőket, reflektál megállapításaikra. A reflexió néha kritikát is jelent, elsősorban a régebbi irodalommal, pl. Szongott Kristóffal szemben. Ez a kritika valójában historiográfiai kontextualizáció. Némiképp más a helyzet a közel egykorú Virgil Pop szamosújvári barokk értelmezésével. (18) Ez esetben kritikáról nem is beszélhetünk, csupán némi távolságtartásról. A kritika mindenütt megokolt, bizonyított, öncélú vitának nyoma sincs.

A dolgozat két megállapítása készített vitára. A protestantizmus és a társadalom viszonyának leírása igencsak sematikusra sikeredett, akárcsak az arisztokratikus barokk emlegetése. (44, 70) Egymástól látszólag távol álló kérdésekről van szó, valójában azonban összetartoznak, mert ugyanabból a történetírói megközelítésből fakadnak. Az erdélyi és a nyugat-európai protestantizmus különbségeinek leírásánál a szerző követte a társadalomtörténeti megközelítés módszerét, és ennek alapján ábrázolta az egyaránt protestáns Nyugat-Európa és Erdély különbségét. Szerinte ott a protestantizmus a kereskedők vallása lett volna, ami „egy új emberképnek lett az alapja”, itt pedig a nemességé, amely konzervatív maradt. Csakhogy a protestantizmus mellett döntő 16. századi német tartományok lakóinak többsége éppúgy nem volt kereskedő, mint ahogy Skócia lakói sem voltak azok. Ráadásul ebből a képből a katolikus Németalföld és a hugenottákat elűző Franciaország éppúgy eltűnik, miként a katolikus Dél-Európa, pedig kalmárvilágok volt ezek is, és nemcsak akkor, ha Erdéllyel hasonlítjuk őket össze, hanem akkor is, ha a Német-római Birodalom protestáns tartományaival tesszük őket egy mérlegre, az evangélikus hitvallást államvallássá tevő Skandinávia országairól pedig ne is beszéljünk. A

protestantizmusnak lettek messzemenő társadalmi hatásai, de egyházi és vallási mozgalom volt, és alapvetően az is maradt. Magyarország, Svájc, Pfalz, Franciaország, Hollandia és Skócia, ezen a hat helyen tudott csak gyökeret verni a reformáció helvét ága – az apró vidékeket nem számítottuk közéjük –, ezeknek az országoknak a társadalmában azonban már a reformáció előtt is olyannyira eltért egymástól, hogy utazóik igencsak idegenül érezhették magukat, ha valamelyik olyan országba látogattak, el ahol később hitsorsosaik éltek. Tehát nem a korájuk társadalmi csoportérdekei, hanem a teológia logikája irányította a protestantizmus létrejöttét, éppúgy mint a katolikus reformmozgalmat is. A végső döntést, azt hogy melyik ország melyik hitvallást kövesse – ne feledjük, a magyar és erdélyi sokfelekezetű világ egy igazi hungarikum volt² – az uralkodói udvarok döntötték el, a polgárság elitje csak a Német-római Birodalom birodalmi városaiban tudta ezt döntő módon befolyásolni. A protestáns történetírásban időről-időre felbukkan ugyan az a gondolat, hogy a reformáció hitvallásaival való azonosulás teologizáló közösségek, például városok szuverén döntése lett volna, ez azonban nem felel meg a valóságnak.³ Nem Max Weber volt az első, aki megfogalmazta, hogy a protestantizmus polgárabb lett volna, mint a katolicizmus, ami azonban még a legelnagyoltabb szemlélettel sem felel meg a tényeknek. Hasonlóan túlhajszolt társadalomtörténeti szemlélet eredménye az arisztokratikus barokk emlegetése is. Míg a reformáció esetében a teológia, itt a művészeti technika önálló, belső mozgását hagyta figyelmen kívül a szerző, pontosabban e gondolatokat korábban megfogalmazó történészek hosszú sora. A barokk természetesen, sok apró technikai újítás segítségével jött létre a reneszánszból, így sokkal organikusabb, mint közvetlen megszületése pillanatában a római antik művészetet szolgáló követő előzménye, a reneszánsz volt – már ha egyáltalán van értelme egy stílus esetében eredetiségről, organikusságról beszélni. Minden új stílus, az építészeti különösen, először a társadalom felső rétegeinek fogyasztásában jelennek meg, onnan szivárognak aztán le az alsóbb rétegekhez, és hozzák létre az örök építészeti eklektikát. A barokk ebben semmiben nem tért el más stílusoktól. A barokk arisztokratizmusát a 20. század elejének szellemtörténeti iskolája emlegette sokat, az az iskola, amelyik minden korszakot egy-egy világnézetnek akart megfeleltetni. A barokk esetében azonban alaposan melléfogott: az építészek körzövel és mérőbottal dolgoztak, nem filozófiai művekből, hanem kövekből és téglából építkeztek.⁴

Vitába kell szállnom Tamáskával abban is, hogy a 18. századi Erdélyben, a társadalmi új nyilvánosság színtereinek, a kluboknak, a kávéházaknak és az egyesületeknek a megjelenése előtt a szőlő és a gyümölcsös lett volna a társasági élet egyik színtere. (85) Kezdjük mindjárt az építészettel. Számos olyan borvidéke volt az országnak, ahol évszázadokig nem emeltek semmiféle épületet a szőlőhegyeken, és két szőlővel be nem telepített részt ismertek csupán: az utat és a sajtolóhelyet, a bort pedig a falusi, városi háznál tartották. Az igencsak egyszerű színek későbbi megjelenése a szőlőhegyeken sem változtatott a helyzeten.⁵ A magyar bortermő hegyeken, a példában idézett Tordán is, a 18. században, de még a 20. század elején is alig akadt néhány olyan épület, amely alkalmas lett volna rendszeres összejövetelek tartására. Egy-egy klasszicizáló nagyúri borospincét emeltek ugyan néhány helyen, ezeknek a reprezentatív homlokzata azonban megtévesztő. Az erkély vagy a tornác mögött legjobb esetben csupán egy szoba húzódott meg, nem egy egész terem. Az épület hivalkodó jellege nem változtatott azon az évszázados rideg funkcionalitáson, hogy a szőlőhegyen álló épület a

² Molnár Antal: Miért világtörténelmi kuriózum a magyarországi reformáció? In: Ige-idők: a reformáció 500 éve. Szerk. Zászkaliczky Márton, Zászkaliczky Zsuzsanna, Székely Júlia, Bp. 2019. 15–25.

³ Péter Katalin: Reformáció vagy választás? Bp. 2004.

⁴ Erős Vilmos: Történelem és filozófia. Mályusz Elemér szellemtörténeti 19. százada. Forrásközlés és interpretáció. Történelmi Szemle 66 (2024) megjelenés alatt

⁵ Tringli István: Sátoraljaújhely. Bp. 2011. (Magyar várostörténeti atlasz 2.) 34.

munkát segíti, ami legfeljebb kiegészül a bor tárolásával is. Vörösmarty Mihály Fóti dalát megihlető Fáy-pince sem volt kivétel, csupán Fáy András tartott itt gyakrabban összejöveteleket, mint mások – már ha hihetünk a Fáy-présházról szóló legendákkal átszótt elbeszéléseknek. A Dunántúl élen járt a szőlőhegyi ún. pincék építésében, de hogy még ott sem volt mindennapos pincebeli baráti borozgatás, legalábbis magukra adó körökben nem, az egyértelműen kiderül Babits Mihálynak a dualizmust leíró családregényéből, a Halálfiából. A szekszárdi borvidéket jól ismerő Babits a 20. század elejére teszi, amikor elkezdődött az úriemberek szőlőhegyi rendszeres egymás közti borozgatása, kártyázása, sőt főzése. A könyv jóságos, öreg bölcse, Cenci néni egy új világ eljövételét látta ebben: „Ahogy Jozsó mulat, szolidan, itthon, szinte családirag: az sem az igazi.”⁶ A szőlő a 18. század végén tehát nem a társasági élet céljait szolgáló tér volt, csupán egyszerűen jó befektetés, amely hozzátartozott a városi léthez. Társadalmi presztízst ezen túl csupán annyit biztosított, hogy jól mutatta azt, hogy aki szőlősgazda, az nem jöttment, hanem a helyi közösségbe beilleszkedő, megállapodott ember. A szőlő ráadásul sajátos jogállású ingatlan volt az 1848 előtti Magyarországon: könnyen lehetett adni-venni, nem kötötte a szokásjog sokféle előírása, mint más művelés alatt álló földeket, így azt az örmények is megszerezhették.

Az irodalom esetében csupán néhány kiegészíteni valót találtam: Beszterce korai térszerkezeténél Györffy György Árpád-kori történeti földrajzi hiányzik, pedig a szerző ismeri a művet, és használta is. (66. és 172. j.) A szépvízi örményekről 2016-ban megjelent egy újabb munka, ugyanekkor Gyergyószentmiklósról is napvilágot látott egy régészeti tanulmánykötet.⁷

A két vitatható tézis súlya a művön belül azonban csak periférikus, nem érinti annak egészét, mint ahogy az irodalmi kiegészítések sem változtatják meg érdemben Tamáska mondandóját.

A benyújtott mű továbbgondolásra is készítette. A vita kínálta lehetőséget szeretném megragadni, hogy gondolataimat megosszam a résztvevőkkel. A 19. században egyre növekvő orientális hullám kezdődött az építészetben. A Habsburg-monarchia építészetében és díszítőművészetében ez jószerivel az egyszerűen csak mórnak mondott neomór stílust jelentette. Néhány kastélykertben emelt japán pagoda a neomór stílust sohasem tudta lekörözni. Ez a formakincs eléggé internacionális és érthető volt ahhoz, hogy Közép-Európa lakói elfogadják és alkalmazzák. Épültek kastélyok, középületek ebben a stílusban, a polgári otthonokban mór vagy török szobákat rendeztek be. A század végére a neomór lett a beilleszkedésre vágyó zsidóság új zsinagógáinak általános stílusa is, pedig a hagyományos askenázi zsinagógaépítészetnek semmi köze nem volt a mór stíluselemekhez. Az emancipált és emancipálódó zsidóság azonban nem a gettóvilágú múltjában keresgélt, amikor imaházait megépíttette, hanem a neomór által kínált egyszerre keleti és modern formákban. A 19. század művészettörténeti ismeretei lehetőséget kínáltak volna több más keleti elem beemelésére a kor építészetébe, erre azonban alig volt kereslet. Az armenizmus az örmény múltat sikeresen tudatosította ugyan a rohamosan magyarosodó örményekben, de kísérletet sem tett egy neoörmény építészet megteremtésére. A neoörmény építészet historizáló és orientális lett volna, de egyrészt túl kicsi lett volna a megrendelőik köre, másrészt az asszimiláns örmények inkább a többségi társadalom ízlésvilágához akartak alkalmazkodni. Tanulságos a párhuzam az örményekénél nagyobb, de a hozzájuk hasonlóan gyorsan beolvadó görög kolóniák építészetével. Ezek a telepek csak nevükben voltak

⁶ Babits Mihály: Halálfiái. Bp. 1984. 370.

⁷ Bogos Mária, Gál Hunor, dr. Pál Emese, dr. Puskás Attila, Bíró Melinda: A szépvízi örmények. 2016. Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében. szerk.: Demjén Andrea, Kolozsvár – Gyergyószentmiklós, 2016.

görögök, lakóik többségükben macedovlach, másként cincár származásúak voltak, a görög pedig csupán a liturgia és a belső írásbeliség nyelve volt, és nagyjából olyan szerepet játszott náluk, mint a latin a 18. századi Magyarországon. A görög múltat idéző neobizánci stílus létrejött ugyan, de különböző felefogások érvényesültek benne. Az egyik megállt az orosz birodalom és a frissen megalakult balkáni államok határainál, a másik a bizánci stílust követő középkori velencei építészetet tekintette mintaképének, az első historizáló volt, a másik historizáló és orientális. Ez utóbbi formákat használó épületeket sokszor alig lehet megkülönböztetni a neomór építményektől. A Habsburg-birodalomban természetesen ez utóbbi szerint építkeztek, hisz Velence fél évszázadig a birodalom része volt, így saját – értsd, saját birodalmi – stílusnak lehetett tekinteni a bizánci-velencei építészetet. A görögök és az örmények bécsi templomai tökéletesen kifejezték alkalmazkodásukat a többségi társadalomhoz. Az 1858-ban felszentelt görög templom – ne feledjük ekkor még osztrák hadihajó védte a Canal Grande bejáratát – Velencéből importált neobizánci jegyeket mutat, az 1874-ben felszentelt örmény templom neoreneszánsz stílusban épült újjá, az egykori bécsi görög negyed másik temploma, az 1898-ban felszentelt egyház a sokkal inkább a 19. század végi München centrumát, mint Athént idéző antikizáló stílust követte. Tamáska Máténak igaza van tehát: a városépítészet és a társadalmi változások kéz a kézben járnak egymással.

Összefoglalva, Tamáska Máté disszertációja az örmény városépítészetről önálló munkán alapuló, hiteles adatokat tartalmazó mű, amely új utat nyitott a városi tér történetének magyarországi művelésében, módszere és megállapításai kiemelkedő jelentőségűek, túlmutatnak egy csekély számú, hamar asszimilálódott kisebbség építészetének történetén, és új értelmezését nyújtják a magyar városiasodás történetének. Ezek alapján az Örmény városépítészet Erdélyben című doktori munka tudományos eredményeit az MTA doktori cím megszerzéséhez elegendőnek tartom, a nyilvános védés kitérését javaslom, a bíráló bizottságnak pedig javaslom, hogy az MTA doktora cím megítélését az MTA Doktori Tanácsa számára javasolja.

Vác, 2024. június 12.

Tringli István DSc

hivatalos bíráló